

socijalna reprodukcija seljačkih gospodarstava u zagrebačkoj subregiji¹⁾

**srećko brkić,
đurđica žutinić**

agronomski fakultet
sveučilišta u zagrebu,
zagreb, hrvatska

primljeno veljače 1994.

Istraživanja provedena u zagrebačkoj subregiji pokazuju da četiri od pet ispitanika izražavaju želju da zadrže nasljednika na gospodarstvu, ali da tek jedan od te četvorice želi da se njegov nasljednik bavi isključivo radom na gospodarstvu. Analiza stvarnih mogućnosti nasljeđivanja ispitanih gospodarstava pokazuje da njih 30,6% nema izgleda da se reproducira u idućoj generaciji.

S obzirom na tip gospodarstva, socijalna reprodukcija čistih poljoprivrednih gospodarstava jako je sužena, tako da je 60% bez nasljednika. Nasuprot njima, bez potencijalnog nasljednika u domaćinstvu manje je od 10% mješovitih i nepoljoprivrednih gospodarstava. Mogućnost nasljeđivanja i oblik socijalne reprodukcije ispitanih gospodarstava povezan je i s dobi, spolom i zanimanjem kućedomaćina, te tipom i veličinom obitelji i veličinom posjeda.

uvod

—> Privatna poljoprivreda, odnosno seljačka gospodarstva, godine 1989. sudjelovala su u društvenom proizvodu Hrvatske sa 4,3%, odnosno sa 48,0% od poljoprivrede.²⁾ Međutim, za potpuniju sliku o stvarnoj ulozi seljačkih gospodarstava u ekonomskom i socijalnom razvitku potrebno je naglasiti da ona čine 35% svih domaćinstava u Republici, da na njima živi gotovo dvije petine ukupnog stanovništva, te da raspolažu sa više od četiri petine svih oraničnih površina i 90% ukupnoga stočnog fonda i poljoprivrednih strojeva. Velika je važnost i prirodne potrošnje koja čini dvije petine ukupnog dohotka poljoprivrednih i petinu dohotka mješovitih gospodarstava.³⁾

Prema prvom popisu poljoprivrede (1960) u Hrvatskoj je bilo 653 tisuće individualnih poljoprivrednih gospodarstava, da bi se njihov broj pri najnovijem popisu (1991) smanjio na 534 tisuće. U tom razdoblju od 31 godine prosječno su se godišnje gasila 3.842 gospodarstva više nego što je nastajalo novih. Broj seljačkih

1) Rad je znatno proširena verzija neobjavljenog referata S. Brkića, Z. Grgića i Đ. Žutinić, "Social Reproduction of Family Farms in Croatia", priopćenog na VII. kongresu Europskog udruženja agrarnih ekonomista u Stresi, Italija, 6-10. rujna 1993.

2) Prema Statističkom godišnjaku Hrvatske 1991. ukupni društveni proizvod 1989. iznosio je 56,2 milijarde HRD, a društveni proizvod od poljoprivrede bio je pet milijardi; u njemu je privatni sektor sudjelovao sa 2,4 milijarde, a društveni sa 2,6 milijarde. Te je godine ukupni privatni sektor sudjelovao samo sa 4,8 milijardi HRD u društvenom proizvodu Republike, što znači da su seljačka gospodarstva činila 50% ukupne vrijednosti društvenog proizvoda privatnog sektora u Hrvatskoj.

3) Izračunato prema Anketi o potrošnji seoskih domaćinstava, *Statistički bilten* br. 1799, Beograd: Savezni zavod za statistiku. 1089.

domaćinstava smanjio se ukupno za 119 tisuća ili za 18,5%, odnosno 0,7% godišnje (tablica 1), dok se ukupan broj svih domaćinstava u istom razdoblju povećao za 355 tisuća ili za 30,4%

Tablica 1

Kretanje broja individualnih poljoprivrednih gospodarstava u Hrvatskoj od 1960. do 1991. prema veličini posjeda

	Broj gospodarstava po godinama			
	1960	1969	1981	1991
do 0,5 ha	64.079	67.818	102.208	105.049
0,5 - 1 ha	61.830	67.485	77.537	80.873
1 - 2 ha	126.650	120.166	109.261	109.998
2 - 3 ha	109.454	108.813	87.027	74.995
3 - 4 ha	78.359	65.071	45.853	42.498
4 - 5 ha	65.138	59.321	48.710	37.943
5 - 8 ha	94.517	84.131	64.321	53.230
8 - 10 ha	26.539	22.362	19.310	16.357
više od 10 ha	26.808	19.882	14.994	13.323
ukupno	653.374	615.049	569.221	534.266
	Prosječno godišnje smanjenje ili povećanje			
	60/69	69/81	81/91	60/91
do 0,5 ha	+ 415	+ 2.866	+ 284	+ 1.321
0,5 - 1 ha	+ 628	+ 838	+ 334	+ 614
1 - 2 ha	- 720	- 1.212	- 73	- 537
2 - 3 ha	- 71	- 1.815	- 1.203	- 1.112
3 - 4 ha	- 1.476	- 1.601	- 335	- 1.157
4 - 5 ha	- 646	- 884	- 1.077	- 877
5 - 8 ha	- 1.154	- 1.651	- 1.109	- 1.332
8 - 10 ha	- 464	- 254	- 295	- 328
više od 10 ha	- 769	- 407	- 167	- 435
ukupno	- 4.258	- 3.819	- 3.495	- 3.842

Izvori: Publikacije SZS Beograd: Popis poljoprivrede 1960, Statistički bilten 293 (1969), Popis poljoprivrednih gazdinstava 1969, II dio, Statistički bilten 720 (1972), Popis stanovništva i domaćinstava 1981. i 1991.

Opadanje broja obiteljskih gospodarstava započelo je u gotovo svim razvijenim zemljama znatno prije nego u Hrvatskoj. U tim je zemljama proces gašenja poljoprivrednih gospodarstava bio tijesno povezan s procesom okrupnjavanja zemljišnih posjeda - smanjivao se broj malih, a povećavao broj krupnih gospodarstava. U Hrvatskoj je u navedenom razdoblju bila sasvim druga tendencija: broj malih gospodarstava, s površinom do dva hektara, od 1960. do 1991. povećao se za 43 tisuće (16,2%), ili prosječno godišnje za 1.399. Taj je proces bio posebice intenzivan do početka osamdesetih, da bi se u zadnjem desetljeću znatno usporio. U ista tri desetljeća broj gospodarstava većih od dva hektara smanjio se za preko 160 tisuća ili za 40,2%. Svake godine gasilo se ili prelazilo u nižu veličinsku kategoriju 5.240 takvih gospodarstava više nego što je nastajalo novih. Taj je proces bio intenzivniji do 1981. nego u zadnjem desetljeću (broj ugašenih ili smanjenih gospodarstava sa više od dva hektara za 27,2% veći je u prvom nego u drugom dijelu razdoblja o kojem je riječ). Najbrže se smanjivao broj gospodarstava većih od 10 ha, te ih je zadnjim popisom zabilježeno manje od polovine broja iz godine 1960. Njihova reprodukcija bila je najnepovoljnija u odnosu na ostale veličinske kategorije gospodarstava. Na njima su se najviše osjetile negativne posljedice deagrarnizacije. Ipak, u zadnjem desetljeću broj takvih gospodarstava, kao i onih iznad

osam hektara, smanjio se tek neznatno, što pokazuje da će u idućem razdoblju doći do zaokreta u reprodukciji privatnih gospodarstava - zaustavit će se porast broja malih, a početak će rasti broj krupnih gospodarstava. Opisani procesi vidljivi su iz tablice 1.

Podaci iz 1981 (s novijim podacima o strukturnim promjenama ne raspoložemo) pokazuju da 315 tisuća gospodarstava nije imalo radnoaktivnih poljoprivrednika, a ona su raspolagala sa 580 tisuća hektara, odnosno sa 35,5% ukupnih površina u privatnom vlasništvu. Ovim gospodarstvima mogli bismo dodati i 67 tisuća takvih na kojima su svi aktivni poljoprivrednici (bili) stariji od 60 godina. To znači da su dva od tri seljačka gospodarstva u Hrvatskoj praktično (bila) bez radne snage zaposlene na gospodarstvu. Poslove na takvim gospodarstvima obavljaju zaposleni izvan obiteljske poljoprivrede te umirovljenici, domaćice, đaci, studenti i druge osobe. Podaci o kojima smo upravo govorili vidljivi su u tablici 2.

Tablica 2

Struktura seljačkih gospodarstava (1981) prema broju aktivnih poljoprivrednika

Broj aktivnih poljoprivrednika	Broj gospodarstava		Prosječna površina gospodarstva (ha)
	N	%	
niti jedan	314.846	55,3	1,85
jedan	157.823	27,7	3,62
dva	74.078	13,0	4,74
tri	17.396	3,1	5,75
četiri i više	5.078	0,9	6,69
ukupno	569.221	100,0	2,88

Izvor: Statistički bilten br. 1430, Beograd: SZS 1988.

Zapravo, zbog primjene mehanizacije i nove tehnologije, i u nas i u svijetu puna zaposlenost obiteljske radne grupe postaje osnovni problem obiteljskog gospodarstva. Tako je u Hrvatskoj samo u razdoblju 1960-1981. broj mješovitih i nepoljoprivrednih gospodarstava porastao sa 268 na 324 tisuće, odnosno njihov se udio u ukupnom broju seljačkih gospodarstava povećao sa 41 na 57%. Od ukupnog stanovništva na individualnim gospodarstvima više od dvije trećine bili su nepoljoprivrednici (Brkić, 1990).

predmet i zadatak istraživanja

Zagrebačka subregija imala je prema popisu stanovništva 100.805 individualnih gospodarstava godine 1991, a to je za 11.518 ili 11,4% manje nego deset godina prije. U Hrvatskoj je u desetljeću između dva zadnja popisa broj individualnih gospodarstava smanjen za 35 tisuća, što znači da na zagrebačku subregiju otpada trećina tog smanjenja, a to je znatno više od sudjelovanja ove subregije u ukupnom broju poljoprivrednih gospodarstava u Hrvatskoj.

Predmet našeg istraživanja jest socijalna reprodukcija obiteljskih gospodarstava, odnosno njegov je zadatak da se utvrdi koliko je raširena pojava "gašenja" gospodarstava i istraže oblici i mogućnosti njihove socijalne reprodukcije u sljedećoj generaciji.

metodologija

U istraživanju je korištena metoda ankete. Jedinica istraživanja bilo je obiteljsko gospodarstvo, odnosno starješina gospodarstva. Od svakog kućedomačina na temelju pismenog upitnika prikupljeni su socijalno-demografski podaci o članovima

domaćinstva i njihovim srodničkim vezama, te o proizvodnim kapacitetima, proizvodnji, troškovima i prihodima s gospodarstva, pa o stavovima i mišljenjima ispitnika. Obuhvaćeno je 741 seljačko gospodarstvo.⁴⁾ Veličina uzorka izračunana je uz pouzdanost od 95% i pogrešku procjene srednje vrijednosti +/- 0,175 ha. Statistička obrada obavljena je u Institutu za ekonomiku poljoprivrede Agronomskog fakulteta u Zagrebu.

socijalna reprodukcija gospodarstava

Prva istraživanja socijalne reprodukcije seljačkih gospodarstava u bivšoj Jugoslaviji proveo je 1963. P. Marković u Vojvodini i Slavoniji. S obzirom na profesionalnu orijentaciju omladine on je razlikovao tri grupe gospodarstava: 1) domaćinstva koja zadržavaju nasljednika, 2) domaćinstva koja svu djecu školuju, a ta djeca ne žele (neće) ostati na gospodarstvu, i 3) domaćinstva bez potomaka. Utvrdio je da je 31% gospodarstava bilo bez mladih, u 47% sva su djeca bila na školovanju, a samo je 22% domaćinstava zadržavalo nasljednika (Marković, 1963).

Slično istraživanje u planinskim područjima (Marković i sur., 1972) pokazalo je da je 13% domaćinstava bez mladih, 38% školuje svu djecu, a 49% zadržava nasljednika.⁵⁾ Koristeći se istom metodologijom J. Defilippis (1972) u istraživanju provedenom u razdoblju 1965-1968. na jadranskom području, utvrdio je da 23% domaćinstava nema mladih, a 42% školuje sve mlade, pa znači da tek svako treće domaćinstvo zadržava nasljednika.

U istraživanju što ga je godine 1973. proveo Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu (Cvjetičanin, Puljiz i sur., 1974) na uzorku od 1.478 individualnih gospodarstava u šest općina bivše Jugoslavije,⁶⁾ V. Puljiz pod socijalnom reprodukcijom podrazumijeva "oblik nastavljanja gospodarstava kao socijalno-ekonomskih jedinica nakon povlačenja sadašnjeg kućedomaćina". Autor je na temelju vjerojatnosti hoće li na gospodarstvu ostati netko od mogućih nasljednika utvrdio stopu sukcesije prema kojoj na 100 gospodarstava u kojima je kućedomaćin stariji od 50 godina dolazi u prosjeku 61 kandidat za sukcesiju: 30,3% gospodarstava naslijedit će poljoprivrednik, 25,4% nepoljoprivrednik i 9,6% uzdržavani član, dok u 34,7% gospodarstava nema potencijalnoga muškog nasljednika.

R. Kurbel proveo je dva istraživanja u 24 sela istočne Slavonije, prvo 1961. na uzorku od 5.347 kućedomaćina, i drugo 1969. na 1.063 seljačka gospodarstva. U okviru istraživanja socijalno-ekonomskih promjena obuhvatio je i neke aspekte socijalne reprodukcije. On rabi termin nasljeđivanja gospodarstva kao mogućnost "nastavljanja daljnje proizvodnje na gospodarstvu kao ekonomskoj cjelini", bilo da se radi o nasljedniku poljoprivredniku ili nepoljoprivredniku. Podaci iz ankete 1961. pokazuju da 21% gospodarstava ima nasljednika poljoprivrednika, a njihov se udio povećava s veličinom posjeda - na onima do jednog hektara bilo ih je 6,8%, a na posjedima preko osam hektara 43,6% (Kurbel 1975:246).

Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu proveo je 1976-1977. novo istraživanje na uzorku od 4.339 domaćinstava.⁷⁾ V. Puljiz ovdje definira socijalnu reprodukciju kao "obnavljanje pojedinih kategorija seoskih domaćinstava s obzirom na socioprofesionalni sastav stanovnika koji u njima žive"(1980:125). Na 33% seljačkih gospodarstava u Hrvatskoj u kojih je kućedomaćin stariji od 50 godina

4) Terenska istraživanja obavljena su 1985. Anketari su bili suradnici Instituta za ekonomiku poljoprivrede i prethodno instruirani studenti. Dio rezultata objavljen je 1987. u studiji "Proizvodna i društveno-ekonomska obilježja seljačkih gospodarstava zagrebačke regije" (redaktor T. Žimbrek), a iscrpnija analiza socijalne reprodukcije ispitanih gospodarstava prvi put se iznosi u ovom radu.

5) Marković upozorava da termin "bez nasljednika" nije najpodesniji, jer nasljednik postoji bez obzira gdje se nalazi, a samo je pitanje hoće li on i dalje voditi gospodarstvo.

6) U Hrvatskoj je uzorkom obuhvaćeno 249 gospodarstava u općini Valpovo.

7) Rezultati istraživanja objavljeni su u knjizi Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji, Zagreb: IDIS 1980. Uzorak u Hrvatskoj obuhvatio je 1.019 poljoprivrednih domaćinstava u 38 naselja.

nije bilo nasljednika, pri čemu u čistim poljoprivrednim gospodarstvima 49%, a u mješovitima 25% (isto, 130).

U Institutu za ekonomiku poljoprivrede Agronomskog fakulteta u Zagrebu, u monografskim istraživanjima u četiri sela kontinuirano se od sredine 60-ih godina prati i problematika socijalne reprodukcije (Brkić, 1980). Pored toga, u razdoblju 1975-1985. u Institutu je provedeno još pet istraživanja u kojima je uz ekonomiku gospodarstva obuhvaćeno i pitanje socijalne reprodukcije.⁸⁾

osnovni rezultati istraživanja

Socijalna reprodukcija obiteljskih gospodarstava složen je proces kako u pogledu nastajanja novih, tako i glede "gašenja", odnosno nestajanja postojećih. Taj je proces vremenski uvijek dug i postupan, a oblici sukcesije raznovrsni su i u pravilu specifični za pojedina područja i kategorije gospodarstava. Prisutni nasljednik predstavlja za starješinu gospodarstva ne samo sugovornika i pomoćnika, nego i snažan motivacijski faktor za ulaganje u gospodarstvo i njegov napredak.

Podaci o stavovima kućedomaćina prema zadržavanju nasljednika pokazuju da četiri od pet ispitanika namjeravaju zadržati nasljednika u svom gospodarstvu, i to nasljednika poljoprivrednika 20%, a nasljednika koji neće raditi isključivo na gospodarstvu 59%. Ne kane zadržati nasljednika 12%, a 8% nema nasljednika (1% od 741 ispitanika nije odgovorilo).

Utvrđene su značajne razlike u stavovima između ispitanika u brdskom i ravničarskom dijelu zagrebačke subregije: prvi preferiraju nasljednika poljoprivrednika u 14,5%, a potonji u 29% odgovora. S druge strane, ispitanici u brdskom području češće od onih u ravničarskom preferiraju nasljednika koji se neće baviti isključivo radom na gospodarstvu (Brkić, 1987:29).

obilježja starješine gospodarstva

Seljačkim gospodarstvom u pravilu upravlja vlasnik posjeda, i on je po tradiciji najstariji muškarac u obitelji. Prosječna dob kućedomaćina jest 57 godina, a u više od 90% slučajeva oni su muškarci. Žene na čelu gospodarstava nalazimo samo u onim domaćinstvima u kojima nisu prisutni njihovi muževi. Sasvim su iznimne situacije da žene obavljaju funkciju kućedomaćina pored svog supruga. U našem istraživanju utvrđena su samo dva takva slučaja, i obje su te ispitanice bile zaposlene izvan gospodarstva. Na ukupno 73 gospodarstva kojima su upravljale žene, od njih su živjeli sljedeći srodnici (u %):

muž s djecom	2,7
neoženjeni sin ili kći, sa drugim srodnicima ili bez njih	23,3
oženjeni ili rastavljeni sin, snaha i njihova djeca	31,5
udana ili rastavljena kći, zet i njihova djeca	9,6
majka, otac, svekrva ili svekar, sa drugim srodnicima ili bez njih	6,9
sestra, sestrična, "šogor" i njihova djeca	4,1
nema drugih članova osim kućedomaćice	21,9

Kućedomaćicama je u prosjeku 62 godine, šest više od kućedomaćina-muškaraca. Četiri su puta češće zaposlene na gospodarstvu nego izvan njega, znatno ih je

8) Prvo takvo istraživanje provedeno je u brdskom dijelu općine (Podravska) Slatina (Brkić, 1977), drugo u općini Velika Gorica (Brkić i sur., 1980), treće u općini Dugo Selo (Lješević, Brkić i dr., 1983), četvrto u sisačko-banijskoj regiji (Žimbrek, Brkić i sur., 1984) i peto u zagrebačkoj subregiji, o kojemu ovdje govorimo.

9) U jednom istraživanju u Grčkoj 12,5% kućedomaćina bile su žene, a pronađen je samo jedan slučaj da je žena obavljala funkciju kućedomaćina uz prisutnost svoga muža, jer su ženi u seljačkom gospodarstvu u podjeli rada namijenjeni samo poslovi nižeg ranga (Stratigaki, 1988:252).

manje u dobnoj skupini do 50 godina, a više u onoj iznad 50. Gospodarstva kojima upravljaju žene imaju za četvrtinu manji zemljišni posjed i broj članova domaćinstva, a češće su bez nasljednika nego gospodarstva kojima upravljaju muškarci.

Dvije petine kućedomaćina bili su aktivni poljoprivrednici, a nešto manje od jedne trećine bilo ih je zaposleno izvan gospodarstva. Preko dvije trećine kućedomaćina mlađih od 50 godina obavljali su poslove izvan gospodarstva, dok ih je samo četvrtina bila zaposlena isključivo na gospodarstvu. Na drugoj strani, među ispitanicima iznad 50 godina bilo je gotovo dva i pol puta više poljoprivrednika nego nepoljoprivrednika. U mješovitim domaćinstvima "tipa II" dobna struktura ispitanika gotovo je identična onoj u poljoprivrednim domaćinstvima, za razliku od mješovitih domaćinstava "tipa I", u kojih je dobna struktura slična onoj u nepoljoprivrednim domaćinstvima.¹⁰⁾

oblici nasljeđivanja

Nasljednicima na seljačkim gospodarstvima obično treba mnogo vremena da preuzmu upravljanje gospodarstvom. Između ostaloga to je čest razlog napuštanja gospodarstva i poljoprivrede. Odlaskom mladih i njihovim zapošljavanjem izvan poljoprivrede velik broj seljačkih gospodarstava ostaje bez izgleda da se održi.¹¹⁾

Kada će se gospodarstvo "ugasiti" ili kako će se reproducirati, to ovisi o mnogim objektivnim i subjektivnim, vanjskim i unutarnjim okolnostima: socioprofesionalnom sastavu obitelji, željama i očekivanjima kućedomaćina i potomaka, dobi i zanimanju kućedomaćina, obiteljskoj i porodičnoj tradiciji itd. U tablici 3 navodimo neka obilježja anketiranih kućedomaćina.

Tablica 3

Dob i zanimanje kućedomaćina

dob	ukupno		zanimanje		
	N	%	aktivni poljopriv.	aktivni nepoljopriv.	umirovljen. i uzdržavani
do 39 god.	55	7,4	4,4	18,7	0,0
40 - 44 god.	47	6,3	5,0	13,8	0,4
45 - 49 god.	79	10,7	7,0	22,2	3,7
50 - 54 god.	121	16,3	17,1	23,5	7,8
55 - 59 god.	138	18,6	20,5	16,9	17,9
60 - 64 god.	109	14,7	14,8	4,0	25,7
65 i više g.	192	25,9	31,2	0,9	44,5
ukupno	741	100,0	100,0 40,2%	100,0 30,4%	100,0 29,4%

S obzirom na postojanje potencijalnog nasljednika anketom smo utvrdili da u zagrebačkoj subregiji 73% gospodarstava ima nasljednika, a 27% nema u (sadašnjem) domaćinstvu, a to je nalaz sličan ranijim istraživanjima.¹²⁾ Naše je gledište da će se gospodarstva bez potencijalnog nasljednika u vlastitom domaćinstvu ugasiti. Pitanje je što će se dogoditi s gospodarstvima koja imaju dva ili više po-

10) Mješovitim domaćinstvima "tipa I" označavamo ona u kojima izvan gospodarstva radi kućedomaćin i/ili njegova supruga, a "tip II" označava domaćinstva u kojima je izvan gospodarstva zaposlen neki drugi član obitelji.

11) Pošto ostarjeli roditelji ostanu sami i postanu nesposobni za vođenje poslova u gospodarstvu, njihovo se domaćinstvo i gospodarstvo gasi kada ga oni fizički napuste odlazeći kod sinova ili kećeri u gradove (33,9%), u druga seoska naselja (18,5%) ili u inozemstvo (7,3%), ili se njihovo domaćinstvo spaja s nekim drugim (9,7%), dok se ostala domaćinstva (30,6%) biološki gasu smrću roditelja (Brkić, 1980).

12) U istraživanju u općini Velika Gorica bilo je 33% gospodarstava bez nasljednika (Brkić, 1980), u sisačko-banijskoj regiji 34% (Žimbrek, Brkić i sur., 1984), a u općini Dugo Selo 27% (Lješević, Brkić i sur., 1983).

tencijalnih nasljednika.¹³⁾ Nemamo preciznih pokazatelja s pomoću kojih bismo to utvrdili, pa su u potencijalne nasljednike uključeni osim sinova i drugi srodnici. Međutim, što se tiče gospodarstava čiji je potencijalni nasljednik uzdržavani član (djeca, učenici, studenti), tu je situacija drukčija. Na njih se mogu primijeniti oblici nasljeđivanja koji su utvrđeni za ostala gospodarstva,¹⁴⁾ pa se može zaključiti da u tom slučaju nasljednika ima 69%, a nema 31% gospodarstava.

Među potencijalnim nasljednicima ispitanih gospodarstava može se očekivati 9,3% poljoprivrednika i 60,1% nepoljoprivrednika. Na gospodarstva koja imaju nasljednika poljoprivrednika otpadalo bi 13,8% ukupnog korištenog zemljišta, a prosječna veličina posjeda iznosila bi 3,53 ha. Na gospodarstva bez nasljednika otpadalo bi 28,9% zemljišta ili 2,25 ha po gospodarstvu, što je znatno manje od gospodarstava s aktivnim poljoprivrednikom, ali je blizu prosječne veličine posjeda svih ispitanih gospodarstava u zagrebačkoj subregiji (2,39 ha). Skupina gospodarstava u kojih je mogući nasljednik nepoljoprivrednik, a koja će se u idućoj generaciji reproducirati kao mješovita ili nepoljoprivredna, raspolagat će sa 57,3% ukupnog zemljišta i s prosječnom veličinom posjeda od 2,28 ha te će biti najzastupljeniji oblik socijalne reprodukcije seljačkih gospodarstava u subregiji.

sociodemografske karakteristike nasljednika

Na temelju sociodemografskih podataka o članovima domaćinstva utvrdili smo da 73,3% gospodarstava (N=543) ima mogućnost reproducirati se u idućoj generaciji (tablica 4).

Tablica 4

Nasljednici prema srodstvu i zanimanju

srodstvo/zanimanje	N	%
sin	426	78,4
kći, pastorka	39	7,2
unuk, praunuk	30	5,5
unuka	7	1,3
nećak	2	0,4
nećakinja	1	0,2
zet	38	7,0
ukupno	543	100,0
nepoljoprivrednik	383	70,5
poljoprivrednik	59	10,9
nezaposlen	15	2,8
učenik, student	86	15,8
ukupno	543	100,0

Muške nasljednike, uključujući i zetove, nalazimo u 91,3% gospodarstava. Po tradiciji, to su u većini slučajeva sinovi, a u manjem broju unuci, praunuci i nećaci. Nasljeđivanje po ženskoj liniji svedeno je na mali postotak, i to u onim domaćinstvima u kojima nema muškog sukcesora. Tu se problem rješava uvođenjem muškarca u ženu kuću. Naši podaci pokazuju da je u zagrebačkoj subregiji priženjenje dosta raširena pojava pa bi bilo zanimljivo istražiti njezine ekonomske i sociološke aspekte.

13) Puljiz je utvrdio da među gospodarstvima u kojih je domaćin stariji od 59 godina postoji 34,3% onih bez nasljednika, 30% s jednim nasljednikom, 22,5% su dva i 13% sa tri ili više nasljednika. Prosječni broj nasljednika iznosio je 1,2 po gospodarstvu, ali je stopa sukcesije dobivena na temelju postojanja realnih kandidata iznosila 0,61 (Cvjetičani, Puljiz i sur., 1974:157-159).

14) Gospodarstva u kojih je potencijalni nasljednik u času anketiranja bio uzdržavan, reproducirala bi se u omjeru 10% kao poljoprivredna, 60% kao nepoljoprivredna ili mješovita i 30% bez nasljednika.

S obzirom na zanimanje važne su samo dvije kategorije - poljoprivrednici i nepoljoprivrednici, jer će nezaposleni, učenici i studenti na kraju postati nepoljoprivrednici. To znači da će se tek svaki deseti nasljednik baviti poljoprivredom kao osnovnom djelatnošću, a to je dvaput manje od izraženih želja kućedomaćina u pogledu zadržavanja nasljednika.

Dobna struktura nasljednika (tablica 5) pokazuje da su nasljednice gotovo sve pripadnice najmlađih dobnih skupina, te da je u tri najbrojnije dobne kategorije, od 20 do 34 godine, obuhvaćeno više od 60% nasljednica. Gotovo je 90% potencijalnih nasljednica starije od 20 godina, što znači da su njihove odluke u pogledu izbora zanimanja manje-više konačne, a usmjerene gotovo isključivo na nepoljoprivredne djelatnosti.

Tablica 5

Struktura nasljednika po dobi i spolu

dobne skupine	spol		ukupno	
	M %	Ž %	Broj	%
do 19 god.	9,5	36,2	84	11,8
20 - 24 god.	19,6	40,4	116	21,4
25 - 29 god.	21,0	14,9	111	20,4
30 - 34 god.	21,8	—	108	19,9
35 - 39 god.	14,5	2,1	73	13,4
40 - 44 god.	13,3	4,2	68	12,5
nepoznato	0,4	2,1	3	0,6
ukupno	100,0 (N=496)	100,0 (N=47)	543	100,0

gospodarstva s nasljednikom i bez nasljednika

Seljačka gospodarstva šezdesetih, a naročito sedamdesetih godina bila su zahvaćena snažnim procesom deagrarizacije. Stihijski i nedovoljno usmjeravani masovni odlazak iz poljoprivrede i sela imao je i mnoštvo negativnih posljedica. To se posebno odnosi na problem socijalne reprodukcije seljačkih gospodarstava, i to ne samo na pitanje budućeg nasljednika nego i radne grupe koja će osigurati ekonomsko funkcioniranje gospodarstva. Nekadašnje probleme zbog viškova radne snage i agrarne prenapučenosti sve više zamjenjuje problem manjka radne snage. Na pitanje "što danas sprečava veći napredak i blagostanje vaše porodice i gospodarstva?", od većine dobivenih odgovora ("nedostatak radne snage", "starost", "bolest", "smrt u obitelji", "nema tko raditi na zemlji", "djeca otišla u grad", "nema mladih" itd) najčešći je upravo prvi - nedostatak radne snage - kojega spominje gotovo trećina ispitanika (32,8%). Taj problem znatno manje osjećaju kućedomaćini mješovitih i nepoljoprivrednih domaćinstava (22,7%) nego oni iz čistih poljoprivrednih (27,4%), a pogotovu kućedomaćini staračkih domaćinstava (68,7%). Ipak, u najvećoj se mjeri s manjkom radne snage susreću kućedomaćini koji nemaju potencijalnog nasljednika. Njih gotovo tri četvrtine to ističe kao glavnu zapreku bržem napretku i blagostanju.

Uspoređujući po nizu obilježja gospodarstva s nasljednikom i bez njega (tablica 6), mogu se uočiti razlike među njima, ali neke od njih (npr. između spola kućedomaćina i postojanja nasljednika) nisu statistički značajne. Značajna je povezanost između socijalne reprodukcije i veličine i tipa obitelji te tipa gospodarstva. Brojnije poljoprivredne obitelji i one uz koje uz roditelje žive i njihovi oženjeni potomci (s djecom ili bez njih) u idućoj generaciji reproducirat će se gotovo sve, za razliku od obitelji s malim brojem članova i onih u kojima živi samo bračni par ili roditelji s neoženjenom djecom. Svako drugo gospodarstvo s tipom uže obitelji neće se reproducirati.

Tablica 6

Obilježja gospodarstava s nasljednikom i bez njega

	s nasljed- nikom (%)	bez nasljed- nika (%)	ukupno	
			N	%
spol kućedomaćina				
- muškarci	73,6	26,4	668	100,0
- žene	69,9	30,1	73	100,0
dob kućedomaćina				
- mlađi od 55 god.	88,7	11,3	302	100,0
- 55 god. i stariji	62,6	37,4	439	100,0
zanimanje kućedomaćina				
- aktiv. poljoprivrednik	66,1	33,9	298	100,0
- akt. nepoljoprivrednik	86,7	13,3	225	100,0
- umirovljenik, uzdržavan	69,3	30,7	218	100,0
broj članova domaćinstva				
1 - 2	11,3	88,7	186	100,0
2 - 4	80,1	19,9	161	100,0
5 - 6	99,6	0,4	240	100,0
7 i više	100,0	0,0	54	100,0
tip obitelji				
- uža	50,4	49,6	347	100,0
- proširena	93,4	6,6	394	100,0
tip gospodarstva				
- poljoprivredna	38,6	61,4	176	100,0
- mješovita I	81,5	18,5	154	100,0
- mješovita II	96,9	3,1	223	100,0
- nepoljoprivredna	92,2	7,8	140	100,0
- staračka	0,0	100,0	48	100,0
veličina posjeda				
do 1 ha	66,0	34,0	156	100,0
1 - 3 ha	76,0	24,0	400	100,0
3 - 5 ha	70,3	29,7	101	100,0
5 - 8 ha	72,6	27,4	62	100,0
iznad 8 ha	90,9	9,1	22	100,0
zapreka napretku				
- "manjak radne snage"	26,3	73,7	243	100,0
- ostalo i b. o.	84,9	15,1	498	100,0
ukupno	73,3	26,7	741	100,0

Za razliku od staračkih i poljoprivrednih domaćinstava, u kojih je mogućnost reprodukcije sužena, mješovita i nepoljoprivredna domaćinstva u tom su pogledu u relativno povoljnoj situaciji.¹⁵⁾ Visok udio gospodarstava s mješovitom zaposlenošću u zagrebačkoj subregiji - 70% od svih gospodarstava i 65% korištenog zemljišta - daju osnove za zaključak da će socijalna reprodukcija seljačkih gospodar-

15) Istraživanje u pokrajini Heraklion u Grčkoj pružilo je autorici M. Stratigaki (1988) dovoljno argumenata za obranu mješovitih gospodarstava i zaključak da je, bar u tom dijelu Grčke, "za opstanak obiteljskih gospodarstava presudna zaposlenost izvan gospodarstva".

stava na ovom području najsnažnije uporište naći upravo u ovoj grupi gospodarstava. Naime, tek 7% mješovitih i nepoljoprivrednih gospodarstava nemaju nasljednika, a samo u 4,6% slučajeva nasljednik je poljoprivrednik, pa će njihov nepoljoprivredni karakter biti još naglašeniji. Na drugoj strani, čisto poljoprivredna gospodarstva reproducirat će se u idućoj generaciji tek u 20% slučajeva, a čak 61,4% nema potencijalnog nasljednika. Ova grupa gospodarstava pretežno će se pretvarati u staračka, njihove će se socijalne i ekonomske funkcije reducirati do konačnog gašenja.

Povezanost između veličine posjeda i tipa nasljeđivanja uočena je još sedamdesetih godina.¹⁶⁾ "Što je veći posjed, više je nasljednika poljoprivrednika na njemu, a manje su mogućnosti da veći posjed ostane bez nasljednika" (Cvjetičanin i Puljiz, 1974:162-163). U jednom kasnijem istraživanju utvrđeno je postojanje pozitivne korelacije između proizvodnih kapaciteta i standarda domaćinstva, s jedne i stupnja reprodukcije poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava, s druge strane (Puljiz, 1980:133). I naši podaci pokazuju uzajamnu povezanost između veličine posjeda i socijalne reprodukcije. S povećanjem posjeda povećava se i stupanj reprodukcije obiteljskih gospodarstava. Zbog specifične agrarne strukture, veličine posjeda i mješovite zaposlenosti, u zagrebačkoj subregiji i mala gospodarstva relativno često imaju nasljednika u domaćinstvu, ali je mogućnost socijalne reprodukcije krupnijih gospodarstava znatno povoljnija.

S veličinom posjeda povećava se i prisutnost nasljednika s poljoprivrednim zanimanjem: na gospodarstvima do jednog hektara nasljednici su poljoprivrednici u 3,2% slučajeva, na onima 1-3 ha u 7,2%, a na posjedima iznad osam hektara gotovo svaki drugi nasljednik (45,5%) jest aktivni poljoprivrednik. Obrnuta je situacija kad su u pitanju nasljednici s nepoljoprivrednim zanimanjem - s porastom veličine posjeda njihov se udio smanjuje. To je i razlog što i mala gospodarstva u zagrebačkoj subregiji imaju relativno povoljne mogućnosti socijalne reprodukcije, samo što su budući nasljednici gotovo svi nepoljoprivrednici.

zaključak

U Hrvatskoj je broj seljačkih gospodarstava počeo opadati početkom šezdesetih godina i od tada je zapravo proces "gašenja" bio brži od procesa dijeljenja, odnosno nastajanja novih gospodarstava. Za proteklih 30 godina "nestalo" je 119 tisuća gospodarstava, ili u prosjeku 0,7% svake godine. Iskustva iz razvijenih zemalja pokazuju da će proces opadanja broja gospodarstava biti još jači.

Istraživanje socijalne reprodukcije seljačkih gospodarstava na području zagrebačke subregije pokazuje da:

1. Postoji raskorak između želje kućedomaćina u pogledu zadržavanja nasljednika i realnih mogućnosti socijalne reprodukcije istraživanih gospodarstava. Dok 20,1% ispitanika ne namjerava zadržati nasljednika ili ga nema u vlastitom domaćinstvu, postoje realni izgledi da 30,6% gospodarstava ostane bez nasljednika, da ih se 60,1% reproduciraju kao mješovita, a 9,3% ima nasljednika poljoprivrednika i njima će pripasti 13,8% ukupnog zemljišta.
2. Od istraženih gospodarstava ugasit će se sva staračka i 60,2% poljoprivrednih, dok će se reproducirati gotovo sva mješovita i nepoljoprivredna gospodarstva, prije svega zbog vanjske zaposlenosti svojih članova i povoljne biodemografske strukture njihovih obitelji.
3. S povećanjem zemljišnog posjeda raste ne samo stupanj reprodukcije, već i postotak sukcesora s poljoprivrednim zanimanjem, a smanjuje se udio gospodarstava bez nasljednika i onih u kojima je nasljednik nepoljoprivrednik.

16) Posjedi do 1 ha bili su bez nasljednika u 49,7% slučajeva, a oni iznad 8 ha u 7,2%. U većim gospodarstvima 61,2% nasljednika bili su poljoprivrednici, a u malima svega 12,2% (Cvjetičanin i Puljiz, 1974:162). Kurbel (1975:248-263) je također utvrdio da postoji visoka pozitivna korelacija između veličine posjeda i prisustva nasljednika poljoprivrednika, odnosno negativna između veličine posjeda i nasljednika nepoljoprivrednika. Posve je obrnuta situacija s porastom dohotka izvan gospodarstva i zanimanja nasljednika - raste udjel nepoljoprivrednika, a opad udjel poljoprivrednika.

Literatura:

- Brkić, S. (1977): Mogućnosti socijalne reprodukcije individualnih gospodarstava u brdskom području podravskoslatinske općine, Zagreb: **Poljoprivredna znanstvena smotra** br. 51
- Brkić, S. (1980): Oblici 'nestajanja' seljačkih gospodarstava, Zagreb: **Poljoprivredna znanstvena smotra** br. 51
- Brkić, S. (1987): Socijalna reprodukcija gospodarstva, u Žimbrek, T. (red.): **Proizvodna i društveno-ekonomska obilježja seljačkih gospodarstava Zagrebačke regije**, Zagreb: Institut za ekonomiku i organizaciju poljoprivrede Fakulteta poljoprivrednih znanosti
- Brkić, S. (1990): Regionalne značajke socijalno-ekonomskih promjena i projekcija individualnih gospodarstava u Hrvatskoj, Beograd: **Ekonomika poljoprivrede**, god. 37, br. 9
- Brkić, S., Žimbrek, T., Tanić, S. (1980): Socio-ekonomska obilježja seljačkih gospodarstava u Velikogoričkoj općini, Zagreb: **Poljoprivredna znanstvena smotra** br. 53
- Cvjetičanin, V., Puljiz, V. (red.): **Društvene promjene u selu**, Zagreb: IDIS
- Defilippis, J. (1972): Staračka domaćinstva i domaćinstva bez omladine u razvoju sela jadranskog područja, Zagreb: **Sociologija sela**, god. X, br. 3-4 (37-38)
- Gidarakou, I. (1990): Part-time Farming and Farm Reproduction - The Case of two Communities in Central Greece, **Sociologia ruralis**, vol. XXX, No. 3-4
- Kurbel, R. (1975): Socijalno-ekonomska kretanja u selima istočne Slavonije (disertacija), Zagreb: Poljoprivredni fakultet
- Lješević, R., Brkić, S., Tanić, S., Žimbrek, T. (1983): Socio-demografska i ekonomska obilježja individualnih poljoprivrednih gospodarstava u općini Dugo Selo, Beograd: **Glasnik poljoprivredne proizvodnje, prerade i plasmana**, god. XXXII, br. 12
- Marković, P. (1963): Staračka domaćinstva na selu, Zagreb: **Sociologija sela**, god. I, br. 2
- Marković, P., Simić, J. i Randelović, V. (1972): Domaćinstva bez omladine u selima planinskog područja Jugoslavije, Zagreb: **Sociologija sela**, god. X, br. 3-4 (37-38)
- Marsden, T., Munton, R., Ward, N. (1992): Incorporating Social Trajectories into Uneven Agrarian Development: Farm Businesses in Upland and Lowland Britain, **Sociologia ruralis**, vol. XXXII, No. 4
- Potter, C., Loley, M. (1992): Ageing and succession on family farms: The impact on decision making and land use, **Sociologia ruralis**, vol. XXXII, No. 2-3
- Puljiz, V. (1980): Socijalna reprodukcija mješovitih domaćinstava, u **Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji**, Zagreb: IDIS
- Radomirović, V. (1976): **Reprodukcija seljačkog gazdinstva - prilozi sociologiji sela i poljoprivrede**, Novi Sad:
- Stratigaki, M. (1988): Agricultural Modernization and Gender Division of Labour - The Case of Heraklion, Greece, **Sociologia ruralis**, vol. XXVIII, No. 4
- Žimbrek, T., Brkić, S., Kuzmić, Đ., Tanić, S. i Frleta, D. (1984): Analiza društveno-gospodarskih obilježja seljačkih gospodarstava sisačko-banijske regije, Beograd: **Ekonomika poljoprivrede**, god. 31, br. 1-2
- Žimbrek, T., Brkić, S. i Kolega, A. (1990): Socio-ekonomska obilježja obiteljskih gospodarstava zagrebačke regije, **Agro-nomski glasnik**, god. LII, br. 5.

Srećko Brkić
Đurđica Žutinić

Social reproduction on peasant farms in the Zagreb subregion

Summary

Research in the Zagreb subregion showed that four out of five respondents would like an heir on the farm, but that only one of the four would like the heir to be exclusively a farmer. An analysis of actually existing potential heirs shows that 30.6 per cent farms have no prospect of being reproduced in the following generation.

According to type of farm, social reproduction is very narrowed on pure agricultural farms and 60 per cent of them have no heir. On the contrary, less than 10 per cent part-time and non-agricultural households have no potential heir. The existence of potential heirs and the form of social reproduction in the households studied also depends on the age, sex and occupation of the head of the household, the type and size of the family, and the size of the farm. ●

La reproduction sociale des exploitations agricoles dans la subrégion de Zagreb

Résumé

Les recherches dans la subrégion de Zagreb indiquent que quatre sur cinq des personnes interrogées souhaitent garder un héritier dans l'exploitation agricole, mais seulement une sur quatre de ces personnes souhaitent que son héritier s'occupe exclusivement des travaux de l'exploitation agricole. Une analyse des possibilités réelles en matière d'héritage des exploitations agricoles ayant fait l'objet de nos recherches indique que 30,6% d'entre elles n'ont pas de perspective de se perpétuer au cours de la génération suivante.

Etant donné le type d'exploitation agricole, la reproduction sociale des exploitations agricoles pures est très restreinte: 60% d'entre elles n'ont pas d'héritier. À l'opposé de celles-ci, le pourcentage des exploitations mixtes et non-agricoles qui n'ont pas d'héritier potentiel dans le ménage, est inférieur à 10%. La possibilité de succession et la forme de reproduction sociale des exploitations agricoles portant sur nos recherches sont également liées à l'âge, au sexe et à la profession du maître de maison, puis au type et aux dimensions de la propriété et au nombre des membres de la famille. ●